

Давидова-Біла Г. В.,
доктор філологічних наук,
Донбаський педагогічний університет
(Слов'янськ)

ПРОБЛЕМА ГНОСЕОЛОГІЧНОГО МІНІМУМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ПРОЗИ

Проблема співвідношення чуттєвого і раціонального у художньому творі належить до наріжних проблем естетики. На практиці, у словнику літературознавця, отримуємо поняття “інтелектуальна проза”, яке періодично протиставляється прозі “масовій” – так, немовби зазначене протиставлення спроможне об’єктивувати доволі розмитий літературознавчий термін. Інший спосіб здійснити уточнення – навести синоніми, які активно застосовувалися до поняття “інтелектуальна проза” у першій половині ХХ ст.: “ліва проза”, “експериментальна проза”, романи письменників-екзистенціалістів тощо. Кожен із зазначених термінів має вужче семантичне поле і відповідає лише почасти вище наведеному родовому поняттю. Що й спричинило вивчення інтелектуальної прози дослідниками різних тематичних об’єктів [2; 4; 6; 14].

Розпорошеність семантики цього поняття відображають також блоги активних читачів, що не варто сьогодні, в період активного споживання і тлумачення електронних текстів, ігнорувати. Тут на першому місці в колі представників “інтелектуальної прози” майже завжди опиняються В. Голдінг і Дж. Апдайк, Х. Кортасар і У. Еко, Х. Борхес і В. Набоков, якщо ми підійдемо до цього питання з точки зору статистики [8; 9; 10]. Сама ж проблема інтелектуальної прози набуває двопланового характеру. Зазначене явище розглядається або як тренд, мода в літературному дискурсі, організована групою “інтелектуалів”, або як таке, що може претендувати на окреслені стилістичні характеристики [7].

В українському літературознавстві поняття “інтелектуальна проза” найчастіше має відношення до творів В. Домонтовича і В. Підмогильного, завдяки послідовному етикетуванню у працях дослідників [1, 236], [12; 11]. З деякими застереженнями експериментальні тексти М. Йогансена, зокрема відома “Подорож...”, можуть бути долучені до цього загадкового кола текстів.

У запропонованій статті авторка намагається осмислити явище інтелектуальної прози як парадигму, тексти якої, імовірно, характеризуються специфічною формульністю, або генотипом. Для розв’язання цієї задачі слід, по-перше, з’ясувати, яким чином кваліфікується явище інтелектуальності у прозі, по-друге, виявити наріжні часові зони, з якими історико-літературне мислення асоціює це явище, а також специфіку цього асоціативного ланцюжка, і, по-третє, окреслити подібності між хронологічно відмінними, але типологічно подібними артефактами, що були номіновані зразками “інтелектуальної прози”. Стаття не претендує на вичерпаність поставленої проблеми, а лише намагається артикулювати один з можливих шляхів пізнання даного явища.

Перш за все, слід відзначити, що саме поняття “інтелектуальна проза” відсилає нас до доби декадансу, адже щоб воно закріпилося, спочатку мало

відбутися самоочевидне – явище інтелектуальності мусило стати модним, а згодом зафіксуватися в культурному дискурсі як позитивно марковане. Снобістське відчуття причетності до групи “інтелектуалів” в історії культури завжди матиме на собі відбиток школи англійського декадансу, в межах якої вишуканий критицизм, іронія, цинізм, філософічність виражалися через неприховану цитатність – свідчення ерудованості автора.

Відтак, у зближенні понять “ерудованість” / “інтелектуальність”, напевно, й слід шукати витoki явища “інтелектуальної прози”, що стало надзвичайно популярним уже в 1910–1920-х рр. У соціальному плані це передбачало асоціацію автора – представника даного типу прози з інтелектуальною елітою. Останнє є також даниною декадансу, з характерною для нього архівацією і герметизацією знання, а також певною сакралізацією ролі його активних носіїв.

Звернемо увагу на те, що постання парадигми інтелектуальної прози в 1910–1920-х рр. в європейських літературах не обійшлося без посилення тенденції філософізації і сцієнтизації літературного дискурсу межі століть. Пізнавальна, дослідницька функція художнього твору тут, на наш погляд, вийшла на перше місце, часто підпорядковуючи собі інші – оцінну, етико-виховну, естетичну. Пошуки істини у рекомбінованій реальності – так можна було б охарактеризувати спроби сцієнтистів-утопістів (Г. Уеллс, О. Хакслі, Р. Бредбері) створити художній аналог наукової розвідки. Онтологічні проблеми вимагали свого розв’язання через модель альтернативної реальності, створеної у рамках технологічного експерименту.

Позаєтичність наукового прогресу – не єдина проблема, яка цікавила вище загаданих літераторів. Дотепер у їхніх творах нас приваблює амбівалентність авторської концепції наукового експерименту. Адже наука в таких випадках верифікує гіпотезу шляхом практичного її застосування. І матеріальна затратність ресурсів, які могли б знадобитися для такого роду верифікації, часто не виправдовує себе. Натомість художній твір інтелектуально-сцієнтистського типу дозволяє завершити контур експерименту в сконструйованій альтернативній реальності, тим самим піддаючи деструкції етичні та естетичні табу.

Відтак, ця гілка інтелектуальної прози демонструє, що рамка новаційної альтернативності / експерименту, типова для науково-фантастичної літератури, квестовість мають обов’язково ускладнюватися ідеологічним дискурсом у романі. Саме таким чином пізнання і дослідження реальності артикулюються на новому онтологічному рівні. У цьому розумінні готичний роман (напр., “Франкенштейн” Марі Шеллі) міг виступити предтечею окремих творів інтелектуальної прози ХХ ст. згаданого напрямку в аспекті застосування стрес-фактору в інтризі, який мав принципову роль для створення зміненої реальності. Але брак артикульованості питань, їх проговорюваності, або ж діалогізації гіпотези, не дає нам підстав вважати готичний роман інтелектуальним.

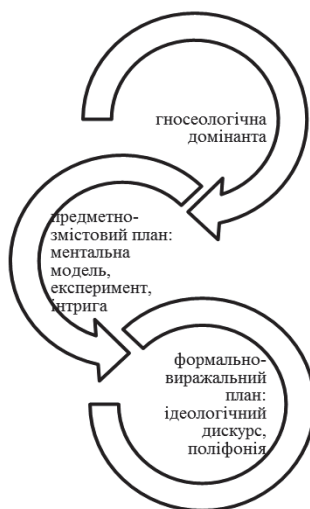
Спробуємо зробити попередні висновки на матеріалі цієї лише гілки інтелектуальної прози (фантастично-сцієнтистської). Назвемо базовий компонент у структурі ДНК такого типу прози **ідеологічно-ментальним**, щоб підкреслити, з

одного боку, звернення таких текстів до гносеологічної проблематики, а з іншого боку, діалогізацію гіпотези в розгорнутому ідеологічному дискурсі.

Ментальна модель інтелектуального роману апелює, в першу чергу, до накопичених форм досвіду – наприклад, історико-культурної пам'яті читача. Але сама по собі ментальна модель є лише чистою науковою гіпотезою, що може бути реалізована оптимально передусім у жанрі наукової статті. Інтелектуальний роман натомість вдається до інсценізації та діалогізації ментальної моделі, представляючи її через систему образів-персонажів, розігруючи гносеологічні дихотомії і парадокси, які неухильно постають на шляху вирішення “теореми Ферма”. Таким чином, автоматичне, машинне, “експериментальний контур” зустрічаються в інтелектуальному романі з людським фактором, не прописаним у науковій гіпотезі, із змінним компонентом X, девіацією, психологічною надмірністю.

Відповідно, визначаючи попередньо цей компонент структури інтелектуальної прози як ідеологічно-ментальний, ми акцентуємо не лише на змістовій наповненості тексту (експеримент), але й специфіці естетичної модальності (гносеологічна домінанта), а також на жанровій специфіці і формальних засобах поетики (поліфонічний роман), що відображено на Мал. 1.

Мал. 1. Ідеологічно-ментальний генем інтелектуальної прози

Справді, чи можна уявити інтелектуальну прозу ХХ століття в іншому жанровому виконанні, аніж у романі? При чому, у романі поліфонічному – в тому розумінні, в якому це поняття застосовував М. Бахтін, спостерігаючи за розвитком моделі поліфонічного роману від Сократа, через меніппею, до Достоєвського і вбачаючи його нову фазу становлення у творах Камю, Кафки, Сартра і Бєлого [3, 461]. Множинність ймовірних світів у такому романі реалізується у множинності істин і голосів, які їх представляють. Саме така формо-змістова характеристика властива інтелектуальній прозі першої половини ХХ століття – періоду її термінологічного закріплення. Назвемо такий тип **ядерним типом** у межах інтелектуальної парадигми. Це дозволить нам, відштовхуючись від центрального / ядерного компоненту в парадигмі, контурно простежити логіку історичного становлення явища і перспективу його трансформації наприкінці ХХ – початку ХХІ століть.

Отже, **гносеологічна домінанта – ментальна модель – поліфонія**, або ж ідеологічно-ментальна основа, як ми припускаємо, є принциповими для генної структури інтелектуальної прози ядерного типу. Приміром, у романі В. Голдінга “Володар мух” психологічний експеримент (суспільство дітей з проєкцією на первісне суспільство) уможливлений наявністю ментальної моделі робінзонади, фізичної ізоляції, яка й створює рамку романної умовності [14, 30]. Іншими словами, експеримент над психікою людини в умовах групової “стадності”, реалізується за допомогою формального експерименту (моделювання умовності). Як слушно наголошує Пестерев, “...творческую установку [на изображение глубинного зла в человеке] Голдинг реализует одновременно в двух регистрах: экспериментальной заданности ситуации и параболическом иносказании” [14, 31]. Ця подвійність, взаємооберненість образного і смислового, лица і вивороту, створює необхідну напругу між конкретно-реальним та інакомовним [14, 32]. Крім цього, роман має виразно поліфонічний характер, демонструючи багатоголосся “правд” і можливих векторів розгортання подій.

З іншого боку – твори В. Винниченка, в яких альтернативна реальність може конструюватися як довкола технічного експерименту, так і довкола експерименту над людськими відчуттями, психічної інженерії. Останнє дає підстави для зіставлення з творами В. Голдінга з метою уточнення специфічної формульності інтелектуальної прози.

Винниченкова умовна реальність, створена за допомогою ментальної моделі (сонячна машина як фактор перетворення людського суспільства), на відміну від реальності Голдінга, тяжіє до міметичності, реалістичного відтворення суспільних відношень початку ХХ століття. Інакомовлення, поза сумнівом, властиве і В. Винниченкові, втім, автора передусім цікавить саме це, конкретне суспільство, в конкретних історичних умовах. Таким чином, інакомовне є лише засобом посилення мімезису у романі “Сонячна машина”. Крім того, хоча проблеми глобального, вселюдського формату виразно артикулюються в усіх творах письменника, його романи мають монологічний характер: не зважаючи на розіграну партитуру ідей, все стремить до “єдино правильної” авторської концепції. Останнє можна трактувати як вплив стильового модерністського контексту, в якому перебував В. Винниченко, і того конгломерату ідей, які мали найбільший вплив на письменника.

Зіставлення романних підходів Голдінга і Винниченка дає нам підстави виявити ще один важливий компонент, який відзначає інтелектуальну прозу ХХ століття і який можна назвати **“грою структури”** – складною взаємодією між ментальною моделлю, яка лежить в основі такого роману, і формами її представлення, тобто вишукане балансування між інакомовністю і наслідуванням реальності. В цьому аспекті можливі дві крайні точки відхилення – у бік мімезису (Винниченко) або у бік повної умовності (Толкін). Що й дозволяє відмежувати прозу інтелектуальну від сцієнтистської, роману фентезі, а також виявити той гносеологічний мінімум, потрібний для кваліфікації прози як “інтелектуальної”, ментально поживної.

Ядерний тип інтелектуальної прози (інтелектуальний роман першої половини ХХ століття, за яким і закріпилася саме ця характеристика) та його специфічна формула дозволяють нам, з одного боку, простежити перспективу розвитку явища – до епохи постмодерну, а з іншого боку, здійснити контурну реставрацію жанрів-предтеч у попередніх літературних епохах.

У цьому аспекті чудовим матеріалом для розгорнутого прикладу може служити “експериментальний роман” 1920-х рр., в якому мають місце всі вищенаведені характеристики і який дозволяє побачити як генетичну основу, так і перспективні вектори розвитку парадигми. “Подорож ученого доктора Леонардо...” М. Йогансена можна поставити в ряд з інтелектуальною прозою В. Домонтовича і психологічними новелами В. Підмогильного – з огляду на іронічність авторської поведінки, парадоксальність [15, 84], взаємооберненість образного і смислового, а також складну ментальну модель в основі роману.

Остання має цілком філологічний характер, будучи позичена з наукової розвідки теоретика формалізму В. Шкловського “Сюжет как явление стиля” (1921), присвяченої творчості Стерна, Сервантеса і Розанова [5, 241]. Врешті, запозичення наукової гіпотези автором інтелектуальної прози є цілком виправданим, якщо пригадати сцієнтистську тематичну групу романів. Ментальна модель інтелектуальної прози, в залежності від своєї змістово-предметної специфіки, набуватиме лише певного акценту – сцієнтистського (Р. Бредбері), філологічного (М. Йогансен), психологічно-експериментального (В. Домонтович, А. Мердок) або синтетичного (П. Зюскінд).

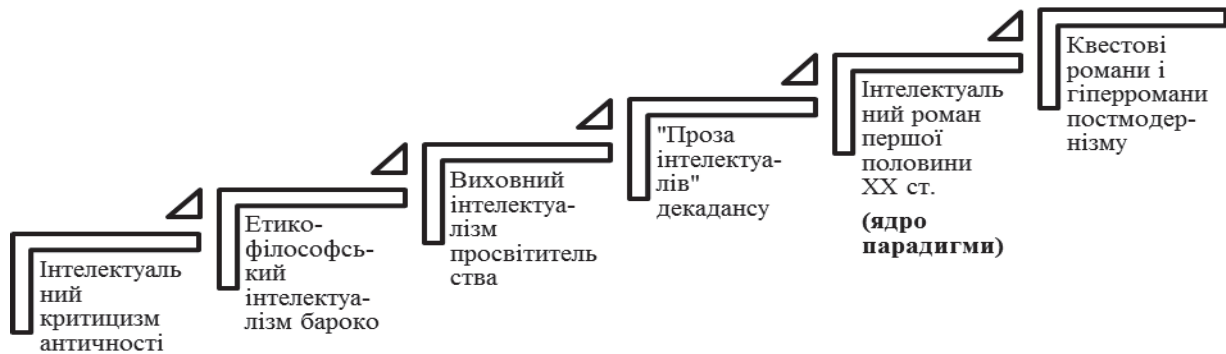
Слід уважніше придивитися до згаданих вище предтеч Йогансена-експериментатора, а саме Сервантеса, Стерна і Розанова, твори яких в тій чи іншій мірі мають відношення до інтелектуальної парадигми. Постать В. Розанова однозначно вкладається в дискурс інтелектуалізму декадансу, як і його формальний експеримент у нарації. Роман Л. Стерна про Тристрама Шенді є наріжним в аспекті еволюції романної свідомості у напрямі розвитку поліфонії. І нарешті, книга Сервантеса з її сатирично-пародійним началом з усією очевидністю представляє феномен “гри структури” в чергуванні різнотипних світів, що не перетинаються.

Інтелектуалізм М. Йогансена, який проявляється у широкій літературній ерудованості, спонукає дослідників позиціонувати його твір як перший постмодерністський роман [11, 167], що дозволяє замкнути коло цілої парадигми, простеживши елементи інтелектуалізму від просвітительства до постмодернізму. Аналогічним чином можна виявити предтеч інтелектуального геному романів В. Домонтовича в античній традиції філософського діалогу, у бароко, просвітительстві, побачивши перспективу розвитку цього типу дискурсу в постмодернізмі.

Англійський університетський роман другої половини ХХ століття, наприклад, твори П. Акройда і Дж. Барнса, у свою чергу, також має глибокий зв'язок із згаданими літературними епохами в аспекті запозичення ментальних моделей, ключових тем, пов'язаних із людським експериментом. Складна умовність, звернення, у першу чергу, до гносеологічного задоволення на рівні

деконструювання читачем упізнаних кодів, розгорнутий ідеологічний дискурс – уже не між світами персонажів, а світами текстів, – усе це свідчить про чергове піднесення інтелектуальної парадигми за доби постмодерну. Лінійний взаємозв'язок між ядерним типом інтелектуальної прози, її предтечами і спадкоємцями ми спробували відобразити за допомогою Мал. 2.

Мал. 2. Інтелектуальна парадигма у прозі

У цій, запропонованій увазі читача, стислій розвідці ми навмисно не акцентували на жанровому розмаїтті інтелектуальної прози. Точкою відліку послужив інтелектуальний роман першої половини ХХ століття, оскільки термін закріпився в літературному процесі саме в цей час. Поняття ж інтелектуальності / ерудованості, як уже йшлося, було зафіксоване життєвою практикою митців декадансу. Античність могла б надати матеріал різножанрового характеру – філософських діалогів, меніппової сатири, байок, бароко – філософських трактатів, афористичної прози і т.д. Всі асоціативні ланцюжки між епохами з проявленою зацікавленістю до гносеології в художньому оформленні були, отже, побудовані нами не на підставі жанрової приналежності, але згідно запропонованої гіпотези про ідеологічно-ментальну модель, що лежить в основі інтелектуальної прози, а також таку специфічну її властивість, як "гра структури".

Гносеологічний мінімум інтелектуальної прози, таким чином, апелює до когнітивного поля людини, і оптимальною формою реалізації ментальної моделі такого роду слід було б вважати наукову розвідку, в якій гіпотеза представлена у математично-формульному вигляді. Переклад наукової гіпотези на мову художньої літератури в інтелектуальній прозі передбачає розгорнутий ідеологічний дискурс і складну умовність.

Література

1. Агеева В. Поетика парадокса : інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича / В. Агеева. – К. : Факт, 2006. – 432 с.
2. Аникин Г. В. Современный английский роман / Г. В. Аникин. – Свердловск : Гос. университет им. А. М. Горького, 1971. – 310 с.
3. Бахтин М. О полифоничности романов Достоевского / М. Бахтин // Собрание сочинений : [в 7-ми т.] / [под ред. С. Г. Бочарова и др.]. – М. : Русские словари ; Языки славянской культуры, 2002. – Т. 6. – С. 458–465.

4. Бернадська Н. І. Український роман : теоретичні проблеми і жанрова еволюція / Н. І. Бернадська. – К. : Академвидав, 2004. – 368 с.
5. Біла А. Український літературний авангард : пошуки, стильові напрямки / А. Біла. – К. : Смолоскип, 2006. – 435 с.
6. Затонский Д. Искусство романа и XX век / Д. Затонский. – М. : Худ. литература, 1973. – 536 с.
7. Интеллектуальная проза [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://chto-chitat.livejournal.com/6100072.html>.
8. Интеллектуальная проза [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.liveinternet.ru/community/858158/rubric/853565/>.
9. Клуб Пергам : література глазами читателей : интеллектуальная проза [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pergam-club.ru/taxonomy/term/805?page=1>.
10. Лаборатория Фантастики : интеллектуальная проза [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://fantlab.ru/forum/forum6page8/topic7346page3#msg1206963>.
11. “Людина, яка має потребу і дар творити, повинна творити!” : [розмова Володимира Цибулька з Юрієм Тарнавським] // Кур’єр Кривбасу. – Липень 2004. – № 176. – С. 162–175.
12. Мельник В. Суворий аналітик доби : Валер’ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини XX ст. / В. Мельник. – К. : [б. в.], 1994. – 320 с.
13. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : [монографія] / С. Павличко. – К. : Либідь, 1999. – 448 с.
14. Пестерев В. А. Модификации романной формы в прозе Запада второй половины XX столетия / В. А. Пестерев. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 1999. – 312 с.
15. Цимбал Я. В. Творчість Майка Йогансена в контексті українського авангарду 20–30-х років : дис. ... к. філол. н. : 10.01.01 “Українська література” / Я. В. Цимбал. – К., 2003. – 195 с.

Анотація

У статті осмислюється явище інтелектуальної парадигми у прозі першої половини ХХ століття. У межах прози ядерного типу гносеологічна домінанта реалізується через ідеологічно-ментальну основу, а саме експериментальна модель розігрується за допомогою поліфонічного дискурсу. Вагомим принципом організації інтелектуальної прози авторка вважає гру структури – складну взаємодію між ментальною моделлю і наративно-образними формами її представлення, балансування між інакомовністю і наслідуванням реальності.

Ключові слова: інтелектуальна парадигма, гносеологічний мінімум, гра структури.

Аннотация

В статье рассматривается феномен интеллектуальной парадигмы в прозе первой половины XX века. В рамках прозы ядерного типа гносеологическая доминанта реализуется при помощи идеологически-ментальной основы, а именно, экспериментальная модель разыгрывается в полифоническом дискурсе. Важным принципом организации интеллектуальной прозы автор считает игру структуры – сложное взаимодействие между ментальной моделью и нарративно-образными формами ее представления, балансирование между иносказательностью и наследованием реальности.

Ключевые слова: интеллектуальная парадигма, гносеологический минимум, игра структуры.

Summary

The article discusses the phenomenon of intellectual paradigm in the prose of the first half of the twentieth century. The prose of a nuclear type is characterized of epistemological dominant which is realized through the ideological and mental framework, namely, the experimental model is showed here by the polyphonic discourse. The author considers that the most important principle of the organization of the intellectual prose is the game of structure – some complex interaction between the mental model and the artistic forms of its representation, the balance between an allegorical tendency and an inheritance of reality.

Keywords: intellectual paradigm, epistemological minimum, the game of structure.

УДК 821.161.1–3

Комаров С. А.,
кандидат филологических наук,
ГВУЗ “Донбасский государственный
педагогический университет”
(Славянск)

МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА РУССКОГО ФЕЛЬЕТОНА 1920-х – НАЧАЛА 1930-х ГОДОВ

Русская литература метрополии 1920-х годов представляет собой сложное, разнообразное и самобытное явление. Расцвета достигает сатирико-юмористическая проза и поэзия. Данную тенденцию можно объяснить изменениями в общественно-политической и экономической жизни страны, необходимостью, насколько позволяла ситуация относительной свободы, объективного изучения настоящего. Советский исследователь литературы этого периода Л. Ф. Ершов высказал мнение, что тогда “совпали... эволюция массового читателя и рост писательского мастерства” [6, 133], подкрепив свои слова высказыванием В. Г. Белинского о доступности не для каждого читателя комизма, юмора, иронии: “Всякому легче понять идею, прямо и положительно выговариваемую, нежели идею, которая заключает в себе смысл, противоположный тому, который выражают слова ее... Чтoб понимать комическое, надо стоять на высокой степени образованности” [3, 363]. Если отбросить идеологическую составляющую комментария Ершова к мыслям Белинского (“С особой злободневностью зазвучали слова Белинского о том, что комедия – плод высокоразвитой общественности” [6, 133]), то с ним вполне можно согласиться, трактуя интерес читающей публики к произведениям юмора и сатиры повышающимся уровнем образования в стране.

Значительное место в жанровой палитре литературы 20-х занимает фельетон. Практически все исследователи фельетонного жанра обращают внимание на три элемента его поэтики: публицистический, художественный и сатирический. Безусловно, справедлива точка зрения о том, что в фельетоне комбинируются публицистическое и художественное начала. Данное мнение стало основой отнесения его к жанрам “художественной публицистики” [2; 7]. На наш взгляд, более спорна констатация фельетона как жанра сугубо сатирического. Здесь уместней говорить о функционировании более широкого понятия – “комическое”, одним из проявлений которого и является сатира. В первой половине 1920-х годов большинство фельетонов, основанных на конкретных фактах, тяготели к репортажу, производственному очерку, корреспонденции. Но эмоциональность, “игра с заглавием”, склонность к иллюстрации анекдотом, сюжетная выразительность повествования становились типичными характеристиками фельетонного жанра. Помимо так называемого “публицистического фельетона”, наиболее весомый вклад в развитие которого внес М. Кольцов, в сатире 1920-х годов большое значение имел и основанный на